

TÜRK TEFEKKÜRÜ TARİHİ

Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken 3 Ekim 1901'de İstanbul'da doğdu. Türk düşünce yaşamında ve bir felsefe geleneğinin oluşmasında büyük etkisi olmuş felsefeci ve sosyolog.

İstanbul Sultanisi'ni (bugün İstanbul Lisesi) (1918) ve Mekteb-i Mülkiye'yi (bugün A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi) bitirdi (1921). Aynı yıl Darülfünun-ı Osmani (bugün İstanbul Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi Beşeri Coğrafya Kürsüsü'ne asistan oldu. Aynı fakültede felsefe tarihi ve sosyoloji öğrenimi gördü. 1933'e değin sosyoloji, felsefe, tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. *Umumi İctimaiyat* (1931), *Türk Tefekkürü Tarihi* (1932-33, 2 cilt) adlı kitapları yayımlandıktan sonra uzmanlık eğitimi için Almanya'ya gitti (1934). Türkiye'ye döndükten sonra İ. Ü. Edebiyat Fakültesi'nde Türk Tefekkür Tarihi Kürsüsü'ne doçent olarak atandı (1935). 1944 yılında profesör, 1957 yılında ordinaryüs profesör oldu. 1973'te A. Ü. İlahiyat Fakültesi'nden emekli oldu.

Hilmi Ziya Ülken, 1938-1943 yılları arasında *İnsan* dergisini yayımladı ve Edebiyat Fakültesi *Sosyoloji Dergisi*'ni yönetti.

Türk düşünce tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla sosyal bilimlere önemli katkılar sağlamış olan Ülken 5 Haziran 1974'te İstanbul'da öldü.

Başlıca yapıtları: *Umumi İctimaiyat* (1931), *Aşk Ahlakı* (1931), *Türk Tefekkürü Tarihi* (1933-34), *İnsanî Vatanperverlik* (1933), *Türk Filozofları Antolojisi* (1935), *Türk Mistisizmini Tedkike Giriş* (1935), *İctimai Doktrinler Tarihi* (1940), *Ziya Gökalp* (1942), *Dini Sosyoloji* (1943), *Şeytanla Konuşmalar* (1943), *İslam Düşüncesi* (1946), *Ahlak* (1946), *Millet ve Tarih Şuuru* (1948), *Sosyolojinin Problemleri* (1953), *Veraset ve Cemiyet* (1957), *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* (1958), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966), *İslam Felsefesi* (1969) ve *Varlık ve Oluş* (1969) gibi sosyoloji ve felsefe alanındaki çalışmalarının yanı sıra *Posta Yolu* (1941) ve *Yarım Adam* (1942) adlı iki romanı bulunmaktadır.

*Hilmi Ziya Ülken'in
YKY'deki kitapları:*

Aşk Ahlakı (1999)
Türk Tefekkürü Tarihi (2007)

Editörün Notu:

Türk Tefekkürü Tarihi, 1933-1934'te iki cilt olarak, Galatasaray Lisesi Talebe Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Daha sonraki bütün araştırmalara kaynaklık eden ve bir "klasik" haline gelen bu yapıtı yeniden yayımlarken, küçük yazım müdahaleleri dışında önemli bir değişiklik yapılmamıştır. Kitabın yayımlandığı tarihteki imlâdan kaynaklanan yazım farklılıkları giderilmiş; eksik bırakılan dipnotu ve künye bilgileri tamamlanmaya çalışılmış; metinde geçen Osmanlıca, Arapça, Farsça terimlerin okunuşları köşeli parantez içinde verilmiştir.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Türk Tefekkürü Tarihi

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 1982
Cogito - 129

Türk Tefekkürü Tarihi / Hilmi Ziya Ülken

Kitap editörleri: Ömer Faruk Şerifoğlu - Sadık Yalsızuçanlar
Düzeltili: Fahri Güllüoğlu

Kapak tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: Mas Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3 Kağıthane-İstanbul
Telefon: (0 212) 294 10 00 e-posta: info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

1. baskı: Galatasaray Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1933-1934
YKY'de 1. baskı: İstanbul, Ocak 2004
8. baskı: İstanbul, Ocak 2016
ISBN 978-975-08-0735-9

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2011
Sertifika No: 12334

Bütün yayın hakları saklıdır.

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 142 Odakule İş Merkezi Kat: 3 Beyoğlu 34430 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İçindekiler

Başlangıç	7
Medhal.....	11
I. Payen Türk Tefekkürü.....	15
II. İslâmî Türk Tefekkürü.....	16
III. Modern Türk Tefekkürü.....	17

BİRİNCİ KISIM

PAYEN TÜRK TEFEKKÜRÜ

I. Kolektif Tefekkür	23
1- Türk Kozmogonisi	24
2- Türk Mitolojisi.....	34
3- Türk Hikmeti	46
II. Teknik Tefekkür	61
III. Türk Tefekkürü Üzerinde Muhtelif Tesirler.....	69
1- Hindo-Avrupaîler	70
2- Çin Türkistanında Yunan-Buda Tesirleri	73
3- Türkler Arasında Manichéisme.....	74
4- Türkler Arasında Hıristiyanlık.....	75
5- Türkler Arasında Judaisme	76

İKİNCİ KISIM

İSLAMÎ TÜRK TEFEKKÜRÜ

I. İslâm Medeniyeti.....	81
1- Naklî İlimler	83
2- Aklî İlimler	88
3- İslâmda Mysticisme (Tasavvuf).....	93

II. Türk Skolastiği.....	103
1- Farabî	108
2- İbn-i Sînâ.....	124
III. Selçukîler Devri (1026-1300).....	157
1- Şahabeddin Sühreverdî.....	160
2- Nizamülmülk	164
3- Yusuf Has Hacip	166
IV. İlimler	173
V. Türk Tasavvufu.....	201
1- Sırrî hikmet.....	203
2- Klasik Tasavvuf.....	209
VI. Mağrip Mektebi	215
1- Muhiddin Arabî	215
2- Sadreddin Konevî.....	241
VII. Maşrık Mektebi	247
1- Necmeddin Kübra.....	255
2- Mevlâna Celâleddin Rumî.....	261
VIII. Tercüme ve Şerh	287
IX. Teşkilatçı Tasavvuf.....	297
1- Ahîlik.....	298
2- Büyük Tarikatların Teşekkülü.....	307
3- Anarşik Tasavvuf Hareketleri	320
DİZİN.....	325

Başlangıç

Tefekkür tarihi, medeniyet tarihinin en mühim kısmını teşkil eder. O adeta, medeniyetin şuuru demek olduğu için bütün medeniyet tarihinin zübdesi ve ruhudur. Bir taraftan ilim olmak itibariyle teknik medeniyetin tarihine, bir taraftan da felsefe olmak itibariyle bütün medenî hayata aittir. Fakat o yalnızca ilim ve felsefeden de ibaret değildir. O derecede ki, ilim ve felsefe tarihleri, tefekkür tarihinin ancak birer parçasıdır.

Bu esasa göre tefekkür tarihinin kuşattığı mevzuları üç zümrede toplamak mümkün olur. Birincisi: Hiçbir muayyen şahsiyetin eseri olmayıp, bütün cemiyete ait olanıdır ki ona *collectif* tefekkür diyebiliriz: *Cosmogonie* (âlemin yaratılışı hakkındaki dinî akide) *théogonie* (ilâhların yaratılışı hakkındaki dinî akide), *mythologie* (üstûreler ve efsaneler), nihayet *sagesse* (hikmet) bu zümreye girer.

Collectif tefekkür diye topladığımız bu muhtelif insanî fikir mahsulleri arasında diğer noktadan esaslı bir farkı işaret etmek lazımdır: Onların bir kısmı, ilâhların ve âlemin yaratılışı masalında ve üstûrelerde görüldüğü gibi, tamamen dinî ve *mystique* mahiyettedir. Orada yalnız “dinî tefekkür”den bahsedebiliriz. Fakat, “hikmet” ismiyle ayırdığımız diğer bir kısmı vardır ki, orada artık tefekkür tamamıyla amelî ve dünyevî bir mahiyet almıştır. Hikmet, *collectif* tecrübelerin vermiş olduğu amelî ve içtimaî bir dünya görüşüdür. Bu itibarla hikmet, en ziyade “ahlak”a benzer. Fakat ahlak sadece insanın *action*’larına ait olduğu halde, hikmet insanla varlığın münasebeti dolayısıyla insanın amellerine ve dünya görüşüne aittir.

Tefekkür tarihinin kuşattığı mevzulardan ikincisi, cemiyet içinde doğmuş olmakla beraber bütün cemiyete değil, fakat muayyen bazı şahıslara ait olan ve onlar tarafından yaratılan fikirlere ki bunlara da “şahsî tefekkür” diyebiliriz: Felsefe,

mysticisme (tasavvuf, sırrîlik), edebiyat (fikir sanatı) bu zümreye girer. Bu muhtelif fikir mahsulleri arasında kat'î hudutlar çizmek kabil değildir. Sırrî bir felsefe olabileceği gibi, felsefi edebiyattan veya edebî tasavvuftan da bahsedilebilir. Birçok ediplerin eserlerindeki kudret, sanat kadar da felsefe veya tasavvuftan gelmektedir. Eğer şahsî tefekkürün bu üç şekli arasında geçilmez duvarlar kabul edecek olursak, birçok fikir mahsullerini hangi zümreye koyacağımızı tayin edemeyiz.

Bununla beraber “şahsî tefekkür” ismini verdiğimiz bu zümreye ait eserleri daha umumî bir noktadan iki esaslı kısma ayırabiliriz: Onlar ya hadsin (*intuition*) eseridirler; hiçbir sistem ve tahkike dayanmaksızın –doğrudan doğruya– ilham ve muhayyileye istinat ederler: Edebî tefekkür ve *mysticisme* bu zümreye aittir. Yahut da onlar, aklın (*raison*) eseridirler; muayyen delil ve ispatlara dayanarak sistemli ve neticeli bir tarzda kururlar: Gayesi her ne olursa olsun, felsefi tefekkür bu zümreye aittir.

Nihayet, tefekkür tarihinin kuşattığı diğer bir mevzu da, yine içtimaî faaliyetin neticesinde doğmuş ve tekâmül etmiş olmakla beraber, her adımında mutlaka yine bazı şahsiyetlerin emeğiyle terakki eden, fakat mahsulü itibariyle gayr-ı şahsî ve afakî (*objectif*) olan tefekkürdür ki, buna da “*technique* tefekkür” diyebiliriz. İlim (*science*), iktisat (*economie*) ve idare (*administration*) kaideleri bu zümreye girer. Şüphe yok ki iktisat ve idare kaideleri istikrarsız, değişmeye müstait ve itibarî olduğu halde; ilmin prensipleri ve kanunları çok daha sabit ve insan iradesinden müstakildir. Fakat onları aynı kadro dahilinde tetkik etmemize sebep her ikisinin de gayesi insanın amelî ihtiyaçları için bulunduğu vasıtalar, yani tekniğe ait tefekkür olmasıdır.

İşte, tefekkür tarihini tetkike gireceğimiz zaman bu üç zümreyi ve onların aralarındaki karşılıklı münasebetleri hesaba katmak ve eskiden beri alışılmış olduğu gibi, sadece, felsefe veya ilim tarihine hasrolunmamak lazım gelecektir.

Kitabımızın mevzuu Türk tefekkür tarihi olduğu için, yukarıda yaptığımız tasnifi kendi tarihimize tatbik etmeye çalışacağız. Bu tarzda bir teşebbüs evvelce Yunan tefekkürü hakkında Robin tarafından yapılmış; fakat saydığımız bahislerden mü-

him bir kısmı ihmal edilerek yalnız 'kitabî' mâlumatla iktifa edildiği için -haklı olarak- Emile Brehier tarafından tenkit edilmişti. Bu zatın felsefe tarihi daha ziyade bu noktaları hesaba katmaya muvaffak olmuştur. Geçen asır sonlarında Krause'nin Avrupa'nın fikrî hayatı ve medeniyeti için yazdığı eser ile; Toqueville'in Amerika demokrasisi hakkındaki kitabı da bu mahiyettedir denebilir. Herhalde bu tarzda bir tecrübeye girişmek, yalnızca felsefe veya ilim tarihi yapmaktan daha müşkil ve tehlikelidir. Hatta bu tarzda terkiât bir eserin evvelce yapılmış muhtelif hususî tetkiklere dayanması daha doğru ve emniyetli olurdu. Böyle olmakla beraber biz yine Türk ilim veya felsefesi tarihinden ziyade bir tefekkür tarihi vücuda getirmeyi tercih ettik. Başlıca iki sebep bizi bu tarzda harekete mecbur etti.

Evvela – Mekteplerimizde bir edebiyat tarihi okutulmaktadır. Fakat onunla muvazi olarak giden fikir hayatı bu dersin içinde yer almamıştır. Talebe efendiler, Bakî'yi okurken İbn-i Kemal'i veya Namık Kemal'i okurken İshak Hoca veya Salih Zeki'yi bilmiyorlar. Halbuki bugünkü Türk dilini ve Türk hassasiyetini tanımak için onun tarihini, tekâmülünü bilmek ne kadar zaruri ise; bugünkü Türk düşünüşünü anlamak için de onun geçirdiği istihaleleri bilmek o kadar zarurîdir. Edebiyatımızın fikir hayatımızdan daha fazla orijinal olduğu söylenemez. Binaenaleyh *didactique* bir ihtiyaçla yalnız felsefe cereyanlarına bağlanmayarak milletimizin bütün fikrî tekâmülünü kısaca mütalaa edecek bir kitap meydana getirmek istedik.

Saniyen –Türk tarihinde, garp mütefekkirleriyle kıyas edilebilecek orijinal büyük bir feylesof yoktur. Binaenaleyh yalnızca felsefe veya ilim tarihi yapmak imkânsız olacaktır. Feylesof ismiyle tanınanların nihayet yüksek birer mütercim veya şârih olmalarına mukabil; felsefe haricindeki birçok bahislerde çok daha orijinal ve kıymetli fikir hareketleriyle karşılaşmaktayız. Bu nokta da, bizi sistemli tefekkür cereyanlarına bağlanmayarak -alelumum- tefekkürün tarihini vücuda getirmeye sevketmiştir.

Bu kitabın telifi esnasında birçok müşkil ile karşılaştık: Her şeyden evvel birçok kısımların henüz üzerinde hiç çalışılmamış

bâkir mevzular olduğunu kaydedebiliriz. Bu tarzda talimî bir eserin içinde yalnız terkip yapmakla kalmayarak, bizzat menbalar üzerinde çalışma mecburiyeti hasıl oldu. Nihayet onların tetkiki bizi zaruri olarak, diğer milletlerin fikir tarihiyle mukayeseler yapmaya, birçok mütefekkirin menbalarını orada aramaya götürdü.

Bununla beraber, kitabın yazılmasında birçok kolaylıklardan istifade ettiğimizi de söylemek lazımdır: Türk Tarih Cemiyeti'nden, Türk hikmeti ve Türk mistisizminin yazılması vazifesini aldığımız zaman bu kitabın mühim bir parçası üzerinde çalışmaya başlamıştık. Bundan başka eserin diğer birçok kısımlarında da, aynı cemiyet için hazırlık yapan muhterem zatların tetebbularından istifade ettik. Bu münasebetle Müderris M. Şekip [Tunç], Sivas Mebusu Müderris Şemseddin [Günaltay], Felsefe Muallimi Nevzat Ayas, Müderris İzmirli İsmail Hakkı, Müderris Ferit [Kam], Müderris Muavini Orhan Sadeddin beyefendilerin Türk tefekkürü tarihinin muhtelif kısımlarına ait evvelce neşretmiş buldukları veya Türk Tarih Cemiyeti için bu sırada hazırlamakta oldukları tetebbularını zikredebiliriz.

Türk Tefekkürü Tarihi'nin takip ettiği gaye, mütebahhirane ve tahlilci bir eser olmak değil; fakat Türk tarihinin fikrî karakterlerini meydana çıkarmak ve bugünkü Türk tefekkürünün hangi istikamette inkişaf istidadında olduğunu araştırmaktır. Bundan dolayı eserin muhtevasında ikinci derecedeki bazı şahsiyetlerin ihmal veya bilerek terk edilmesi bir nevi mecburiyet olmuştur. Kitaptaki noksanların, mevzunun bakirliğine bağışlanmasını dileriz.

Hilmi Ziya

Medhal

Türk tefekkür tarihinin devirlerini izaha başlamazdan evvel, onun umumî karakterlerini göstermek oldukça güç ve aynı zamanda tehlikeli bir iştir. Bu adeta, önceden kabul edilmiş bir fikrin izlerini tarihte aramak gibi görünürse de; hakikatte, kısa hatlarıyla çizmeye çalışacağımız bu tefekkür *portrait*'si, Türk tefekkürü tarihine ait muhtelif monografilerin tetkik ve mukayesesinden çıkarılmıştır.

Türklerin fikir hayatı Uzak Şark'tan Avrupa içerisine, ilk zamanlardan yeni zamana kadar muhtelif kıtalar ve devrelere yayılmış; hiç değilse üç medeniyet çevresinden geçmiş olduğu için onun her safhasında aynı kalan müşterek karakterlerini bulup çıkarmak çok müşküldür. Zaten bunu şimdiden, kat'î hatlarıyla çizmeye kalkmak da kabil değildir. Böyle bir hüküm ancak, bu sahada birçok monografilerle, uzun araştırmalardan sonra yapılabilir. Bununla beraber onun kabataslak bazı esas noktalarını tespit edebiliriz.

Türk tefekkürünü, tarihin muhtelif devirlerinde ve birbirinden çok uzak mesafelerde yaşayan Türk kavimlerinin bıraktıkları eserlerle tanımaktayız. Milattan 3500 sene evvel yaşayan *Summer*'ler ve *Hittite*'lerden başlayarak Çin'i istila eden *Hiong-Nou* ve Tarduşlar, Hint'i zapteden *Yué-şi*'lere, çok defalar İran ve Avrupa içerisine kadar sokulan Akhunlar, Teleler ve Sakalara, nihayet abide ve kitabelerini elde ettiğimiz *Tou-kioue*'lere, zengin kütüphaneleri ve medenî eserlerine malik bulunduğumuz Uygurlara, Avrupa içerlerine kadar sokulan Bulgarlar, Hunlar ve Macarlara varıncaya kadar Avrupa ve Asya'nın hemen her tarafına dağılmış ve yayılmış Türk kavimlerini burada aynı kadro içerisinde ve tek hatlı bir tekâmül ile tetkik etmeye; onların bu kadar zengin ve tenevvülü hayatlarındaki fikir mahsullerini bir elden tetkik etmeye imkân yoktur. Esasen bu tetkik

ancak tarih encümeninin yapabileceği kadar etraflı bir iş olduğundan biz burada yalnızca şimdiye kadar bilinmekte olan noktalar üzerinde duracağız.

Mösyö Berthelot, Keldaniler ve onlara temel olan *Summer*'lerdeki fikir hareketlerini, *astro-biologie*'yi tetkik etti. Âsur-Keldan kitabelerinin tahliline istinat eden bu tetkikler gösteriyor ki Yunan ilminin kökleri *Summer* ve *Hittite*'lerden gelmektedir. M. Abel Rey yeni neşrettiği *Yunandan Evvel İlim* isimindeki eserinde (Evolution de l'Humanité neşriyatından) bu fikirleri teyit ediyor. Ve artık fikir tarihine Yunanlılardan başlamanın büyük bir hata olduğunu ve onun kaynaklarını mutlaka Keldaniler, hatta *Summer*'lerde aramak lazım geldiğini söylüyor.

Diğer cihetten Zenker'in Çin felsefesi tarihi tetkik edilince, bu eski şark medeniyetinde fikir cereyanlarının Türk kozmogonisi ve Türk hikmeti ile ne kadar sıkı bir alâkası olduğu görülüyor. Çin'de hiçbir ırkî ve lisanî vahdet olmadığı ve bu memleketin eski zamanlardan beri çok defalar Türkler tarafından istila edildiği, hatta orada asırlarca müddet Türk hanedanlarının hüküm sürdüğü hesaba katılınca bu fikir akrabalığının kökleri anlaşılabilir olur.

M. Edouard Chavannes esasen çok evvel *Le Cycle Turc des Douze Animaux* isimindeki eserinde Çin İmparatorluğu'na dahil memleketlerde hatta bir aralık bütün Asya'da kullanılan on iki hayvanlı takvimin evvela Kırgızlar tarafından icat edilerek, Türk istilasını neticesinde Çin'e ve diğer Şarkî Asya milletlerine geçtiğini göstermemiş mi idi? Her ne kadar M. de Saussure, *Journal Asiatique*'in 1923 nüshasında bu kitaba itiraz ederek takvimin Kırgızlardan evvel yine Çin'de –az çok farkla– mevcut olduğunu göstermeye çalıştı ise de Pelliot'nun bahsettiği devirden daha evvel Türklerin birkaç kere Çin'i istila ettikleri hesaba katılacak olursa bu iddia o kadar yerinde sayılamaz.

Bu takvim, Türk dininin geçirdiği tekâmülde *Animalisme*'e ait bütün bir mitolojiyi taşımakta olduğu için onun Şarkî Asya milletleri arasında yayılması, Türklerin fikrî ve manevî istilalarını göstermek itibarıyla mühimdir.

Japon müverrihlerinden M. Shiratori Japonların millî dini olan *Shinto-sme*'in köklerini tetkik ederek, bunun memleketlerine *Hiong-Nou*'lar tarafından getirildiğini gösterdi. Esasen bu dinin kozmogonisi ile Türk ve Çin kozmogonileri arasında yapacağımız mukayeseler de bunu daha fazla meydana çıkaracaktır.

Bütün bu tetkikler bize tarihin çok eski devirlerinde Türk tefekkürünün izlerini bulmak mümkün olduğunu, hatta onların birçok eski medeniyetlere kaynak vazifesi gördüğünü ispat etmektedir.

Daha yakın devirlere gelecek olursak burada Türk tefekkürüne ait zengin menbalarla karşılaşırız. Orhon kitabeleri, Yenisey kitabeleri, eski İran mitolojisinde Türk izleri, Uygur eserleri bu devirde en çok istifade edeceğimiz esaslardır.

M. Edgar Blochet'nin İran-Türk medeniyetleri arasındaki münasebete ait tetkikleri, artık Sakaların ve Arsakların İran'ı çok eski istilaları hesaba katılınca başka bir şekilde tefsir edebilmek icab eder. (Bu tetkik *Milli Tettebbular Mecmuası*'nda Köprülüzade Fuat Bey tarafından tercüme edilmişti.)

İslâmdan evvelki Uygur medeniyeti 1904-1912 seneleri arasında Almanlar tarafından tetkike başlanmıştı. Turfan, Hoço, Karaşar şehirlere kumlar altından çıkarılarak kütüphane teşkil edecek kadar zengin vesikalar ve kitaplar Almanya'ya götürülmüş, Leipzig'de bir müze vücuda getirilmişti. Müller, Grünwedel, Von Le Coq ve daha birçok âlimler bu vesikaları parça parça tetkik ve neşre koyuldular. Henüz bu büyük hazinenin pek az kısmı neşredilmiş olduğu halde, mevcut tetkikler bile Uygur medeniyetinin ne kadar esaslı ve kuvvetli olduğunu göstermeye kâfidir.

Diğer cihetten Sarmatlar, *Tokharien*'ler, *Scythe*'ler hakkında yeni tetkikler çıkmakta; bu eski Türk kavimlerinin lisanı ve medenî hayatları araştırılmaktadır.

Göttingen'de 1931'de neşredilen Sieg et Siegling'in *Tokharien*'ler hakkındaki en yeni eserleri¹, aynı mesele hakkında Sylvain Lévy'nin Fransa'daki tetkikleri, Benveniste'in Sarmat li-

1 Preussischen Akademie der Wissenschaft [Prusya Bilimler Akademisi için yapılmıştır.]

sanları hakkındaki makaleleri² Türk tarihinin bu kısmını da aydınlatmaktadır.

Türk medeniyetinin eskiliği ve Türk kavimlerinin diğer kavimler üzerindeki tesirlerine ait bu muhtelif tetkiklere mukabil; daha yakın devirlerde diğer medeniyetlerin Türk kavimleri üzerinde yaptıkları tesirlere ve Türklerin bu medeniyetlerden ettikleri istifadelere ait de birçok tetkikler yapılmıştır. Bunların başında Çin Türkistanı'nda ve Çin'de İskender istilası ile başlayan Yunan tesirleri; Yüesiler vasıtasıyla Çin Türkistanı ve Çin'e doğru sokulan *Gréco-Bouddique* tesirleri; daha sonra Çin Türkistanı'na Nasturilik ve Aramilik vasıtasıyla sokulan Hıristiyanlık tesirleri; Kırım ve Koman Türkleri arasına sokulan Yahudilik tesirleri zikredilebilir. Evvelce *Journal Asiatique*'de çıkmış makaleler, daha sonra M. Jakovleff'in Çin Türkistanı'na ait yeni tetkikleri, yukarıda zikrettiğimiz Alman Türkiyatçıların neşriyatı, nihayet M. Hackin'in Tokyo'da 1932'de bu meselelere dair verdiği en yeni konferanslar³ Türklerin diğer medeniyetlerle muhtelif münasebetlerini aydınlatacak mahiyettedir.

Türklerin İslâm medeniyetine girdikten sonra vücuda getirdikleri fikrî eserler, evvelce vücuda getirdiklerinden ne miktar ne de muhteva itibarıyla daha zengindir diye iddia edilemez. Çünkü eski devirlerden bize kalan vesikalar, hakikette mevcut olanların ancak küçük bir kısmını teşkil eder. Şu kadar var ki İslâm medeniyetine ait menbaların toplu ve yakın olması sayesinde bu devri diğerlerinden daha etraflı ve derin bir surette tanıyoruz. Uygurların İslâmiyeti kabulünden sonra başlayan bu eserleri sırasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun inkişadına kadar takip edebiliyoruz. Vak'anüvis tarihleri, menâkıplar, vilâyet-nâmeler, terâcim-i ahvâl, vefayât, tezkere, silsilenâme, seyrisülûk, ilaahir... kitapları sayesinde İslâmî Türk tefekkürünün ana hatlarını çizmek mümkün olabiliyor. Bu devir hakkında memleketimizde oldukça zengin tetkikler yapıldığı için onları

2 E. Benveniste, "Un temioznage classique-Sur la langue des Sarmates", *Journal Asiatique*, CCXXI/1 (Temmuz-Eylül 1932), s. 135-138.

3 René Grousset bu konferansların *Journal Asiatique*'de neşredileceğini haber vermiştir.

toplamak ve umumî vasıflarını meydana çıkarmak diğerlerine nazaran daha kolaydır.

Baron Carra de Vaux'nun evvelce neşretmiş olduğu beş ciltlik *Les penseurs de l'Islam*'ından başka; İslâm mütefekkirlerine ait M. Massignon'un Fransızca ve Miguel Asin'in İspanyolca neşriyatı; Gilson'un *Archives des Doctrines Médiavales*'inde İslâm ve Hıristiyan feylesofları arasındaki münasebet ve tesirlere dair makaleler; Goldziher'in *Le Dogme et La Loi de L'Islam*'ı, Gauthier'nin *İslâm Felsefesine Medhal*'i, Munk'un neşriyatı ve daha birçok makaleler ve broşürler İslâmî devir hakkındaki tetkiklerimizi kolaylaştırmaktadır.

Çok yakın zamanları, yani Tanzimat'tan sonraki Türk tefekkürünü tetkik etmek için doğrudan doğruya eserlere müracaat etmek lazım geliyor. Avrupacılık cereyanı ve bunun İslâmî tefekkür ile mücadelesini temsil eden muhtelif mecmualar, risaleler, bizzat Türk feylesof ve âlimlerinin kitapları bu hususta yolumuzu aydınlatacak birinci menbalardır. Bununla beraber bazı edebiyat tarihleri, maarif tarihleri (Mahmut Nafi, Nafi Atuf beylerin eserleri gibi) ile Tanzimat'tan sonraki Osmanlı İmparatorluğu ve yeni Türkiye hakkında Garp'ta neşredilen bazı eserlerden de istifade edilebilir. Bunlardan birçoğunu, hareket ve dönüm noktalarını tespit etmek için zikretmek lazım gelecektir.

İşte bir deneme (*essai*) olmak üzere teklif ettiğimiz bu eser, buraya kadar kısaca anlattığımız menbalara istinat ederek bazan birinci bazan ikinci elden tetkiklerle vücuda gelmiştir.

* * *

Membalarında takip ettiğimiz sıraya nazaran Türk tefekkür tarihini üç devreye ayırmak doğru olur: I- Payen Türk tefekkürü, II- İslâmî Türk tefekkürü, III- Modern Türk tefekkürü.

I – Payen Türk Tefekkürü: Ekseriya Türklerin İslâmiyeti kabulünden evvelki devre “kable'l-islam” veya “İslâmdan evvelki” devir denilmektedir. Fakat bu tabirler doğru değildir. Çünkü “İslâmdan evvel” hiçbir karakteri ifade etmez. Evvela Türkler İslâmdan evvel muhtelif şeyler olabilirler. Sonra, İslâmiyetin kabulü Türk tefekkürü için ne bir “hidayet” ne de bir

“inhibitat” noktasıdır. Fakat buna mukabil İslâmiyeti kabul etmezden evvel Türk tefekkürü, tıpkı Hıristiyanlıktan evvelki Roma ve Yunan tefekkürleri gibi *Paien*⁴ idi. Türklerin dinî anlayışları, kozmogonileri ve mitolojilerinde, dünya görüşlerinde payenlere mahsus olan genişlik ve itikat hudutsuzluğu vardı. Türklerin aynı zamanda muhtelif din ve medeniyetlere birden girişleri, itikatlarını kolaylıkla değiştirmeleri, aralarına yeni mabutlar ve yeni fikirlerin büyük bir tesamüh ile dahil olması bu suretle izah edilebilir. Bu devirde Türk tefekkürü de, tıpkı Roma veya Yunan’daki Payen tefekkür gibi geniş ve her an değişmeye müsait bir *panthéon*’a⁵ mâlik bulunuyordu.

Bundan dolayı Türk fikrî hayatının ilk devirlerine “Payen tefekkür” diyebiliriz. Bu devrin *Summer*’lerden İslâmiyeti kabule kadar yani 4000 senelik uzun bir ömrü vardır.

II – İslâmî Türk Tefekkürü: VIII. asırdan (Hicri II. asır) XIX. asra kadar 1100 sene devam eden devir diğerinden oldukça farklı karakterlere maliktir.

İslâmî Türk tefekkürü bir “ümme” tefekkürüdür. Orada imparatorluk ideolojisi beynelmilel dinî camia meydana getirmiştir. Türk tefekkürü burada kendine mahsus karakteri ancak Araplar, Türk ve Acemler arasında müşterek olan İslâmî bir şekil içerisinde ifade edebilmiştir. Binaenaleyh bu devirde orijinal bir eserin doğabilmesi için herşeyden evvel ümme ruhunun tamamen kavranmış olması; yani İslâmî şekilde “üstad” olunması lazımdı. Bundan dolayı Türk tefekkürü ümme devrinde hakikî mahsul verinceye kadar; bu devrin şekline ait uzun bir “çiraklık” devresi geçirmiştir.

Ümme devrinin en müşterek ve umumî karakteri dinî (*théologique*) devlettir. Bu vasfa Hıristiyan, İslâm ve Buda ümmetlerinde tesadüf ederiz. Nitekim ümme tefekkürünün de bariz vasfı dinî devlet etrafında toplanır: Dinî devlet kendini meşru-

4 Payen yahut paganiste tefekkür deyince site dinlerinin birleşmesinden hasil olan ve birçok mabutlara ibadet edilen hudutsuz bir itikat şekli anlaşılır.

5 Payen dinlerde bütün mabutların bir araya toplanmasından hasil olan camiaya derler.

laştırmak için “şeriat” ile “mantık”ı telife, diğer tabirle dini aklileştirmeye çalışır. Bu suretle “medrese”, *scolastique* vücuda gelir. Diğer cihetten din, devlet haricinde doğrudan doğruya *mystère*'e istinat ederek içtimaî sınıfların en büyük istinat kuvveti olmakta devam eder. Mantıkla telif yapmayan din, artık devletin dinî değil muhtelif içtimaî sınıfların ve halkın dinidir. O bu şekliyle bazan devlete yakın, bazan ondan çok uzaktır: Böylece zaman zaman Batınlık, Şiîlik, *hétérodoxie*, *schisme* şekillerini alır. Bu suretle de, “tekke”, tasavvuf (*mysticisme*), sırrılık meydana gelir. İşte, ümmet tefekkürünü aralarında paylaşan, bununla beraber aynı içtimaî teşekkülün neticesinde doğmuş olan iki zıd kutup bunlardır.

III – Modern Türk Tefekkürü: Tanzimattan biraz evvel başlayarak gittikçe daha zarûrî ve içtinabı imkânsız bir hal alan Avrupa ile temas neticesinde, Türkler modern tefekküre ağır ağır girmeye başladılar. Modern tefekkür deyince, mâlum olduğu üzere, Rönesans'tan başlayarak Descartes'tan sonra tamamıyla inkişaf eden Avrupa tefekkürünü kastediyoruz. Bugünkü müsbet ilimler, fikir cereyanları, felsefeler modern tefekkürün eseridirler. Onlar, gerek usûl, gerek gaye itibariyle ümmet tefekkürü ile irtibatlarını tamamıyla kesmişlerdir. Düşünme ve yaratma sanatının kökleri hususunda ona birçok şey borçlu iseler de, modern tefekkürü artık diğerinden büsbütün ayrı karakterleriyle mütalaa etmek lazım gelir.

Modern tefekkür herşeyden evvel amelîdir. Gayesi, en geniş mânâsıyla dünyevî *action*'dur. Ahlâk, siyaset ve teknik onun bilavasita hedefini teşkil eder. Gerek ilim, gerek felsefe olmak itibariyle o bunlara temel hazırlar. O suretle ki artık tefekkür alelâde bir kafa oyunu, bir “muakale” olmaktan çıkmıştır. İçtimaî *action*'un istinat noktası vazifesini görmeye başlamıştır: Teknik ilme istinat eder; ilim usûle dayanır; usûl kuvvetini felsefeden alır. Diğer cihetten de ahlak ve siyaset de yine ilme (içtimaîyat, iktisat, hukuk), o da usûl ve felsefeye istinat eder. Görülüyor ki tefekkür artık ne ilk zamanda olduğu gibi bir “muakale” sanatı, ne de orta zamanda (yani ümmet devrinde) olduğu gibi *mystique* dünya görüşünün akılla telifi için yapılan bir cehttir. Tefekkür burada hayat için, cemiyet için, *action* içindir.

Bu sebepten o, birinci safhada dinî tefekkür ile mücadele ederek başlar. İkinci safhada kendi prensiplerini ve usûlünü araştırmaya koyulur.

Nitekim modern Türk tefekkürü de Tanzimat'tan beri bu iki safhadan geçmiştir: O evvela, medrese ve tekke ile karşılaşmış, onunla mücadele etmiş, uzlaşmaya çalışmış, nihayet ona galebe çalarak başlı başına varlık olmaya başlamıştır. Modern Türk tefekkürünün en tam ve inkişaflı safhası budur. Türk tefekkürü ikinci safhaya çok yakın zamanda girmiştir. Usûl ve prensipler üzerinde düşünerek orijinal bir tefekkür olabilmek için lazım gelen çıraklık safhasından geçmemiştir. Bu sebepten Türk tefekkürünün bugün içinde bulunduğu devre, modern tefekkürde yaratıcı olabilmek için geçilmesi zarûrî olan "çıraklık" devresidir.

* * *

Türk tefekkür tarihini bu suretle devirlere ayırarak, her devrin bariz karakterini gösterdikten sonra artık onun mecmuunda hâkim olan ruhu –umumî hatlarıyla– ifade etmek mümkün olur. İki satır içerisinde hulasa edeceğimiz bu vasıflar Türk tarihine atfettiğimiz *a priori* düşünceler olmayıp bütün bu eserde yapacağımız tahlilden çıkarılmış neticelerdir. Onların hareket noktası gibi evvelden verilmesi, yolumuzu aydınlatmaya yarayacaktır:

1- Türk tefekkürü realisttir. O ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görüşlü bir millettir. Ne de Eski Yunanlılar gibi tabiat ve "nizam-ı âlem"e esir olmuş kadercilerdir.

2- Türk tefekkürü nazariye ile amelîye arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda amelî olmayan ve sırf bir zekâ oyunu olarak kalan "muakale"ler yapmak zevki yoktur.

3- Türk tefekkürü fikirler ve mefhumları basitleştirmek, vazih ve anlaşılabilir bir hale koymak; ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye müsaittir. Yani o tasavvufta bile *rationaliste*'dir.

4- Türk tefekkürü hadscidir. Yani o vakalarla temasında onlardan kendi aksiyonu için ani ve serî neticeler çıkarmaya muktediridir. Muhtelif medeniyetlere süratli intibak kabiliyeti bunun eseridir.

Ŗüphe yok ki tarihî tekâmül hattı üzerinde bu esaslardan ayrılan tiplere tesadüf edilebilir. Fakat onlar umumî bir karakteri tespit etmemize mâni olamaz.

Bütün bu kitabın tahlillerinden çıkarılacak olan bu neticeleri evvelden söylemek, onları prensip gibi vazettiğimiz zannını katiyen uyandırmamalıdır. İhtimal ki yeni tetkikler bizi büsbütün başka istikametlere de götürebilir. Fakat bugün Türk tefekkürü hakkında yapabildiğimiz tahliller bizi ancak bu noktalara kadar ulaştırmaktadır.